מסורות

מחקרים במסורות הלשון ובלשונות היהודים

כרך כא–כב

בעריכת
דוד מ׳ בוניס ועפרה תירוש־בקר

ירושלים ה׳תשפ״ב

תוכן העניינים

פתח דבר		ה
אדם בן־נון	גלגולה של מסורת: הזיקה בין נוסח תימן בכתיבת התורה ובין הרמב״ם	1
אבראהים בסל	כתב יד קהיר 20: עיבוד ערבי נוצרי משולב בין תפסיר רב סעדיה גאון לתורה ובין מסורת סורית	29
משה בר־אשר	קווי שמרנות בשרח שבעל פה במגרב	51
מור דניאל	לדרכי הריבוי בערבית היהודית של העיתונות בתוניס (1885–1940)	65
יפה ישראלי	תרגום ספר יונה לשלושה להגים של הארמית החדשה היהודית	89
שי מצא	אחרון מתרגמי המקרא בחלב: תרגומי המקרא של חכם אדמון כהן	119
זאהי עבאס	קווי לשון וסגנון מיוחדים בתרגום רס״ג לתורה	177
יוסף פנטון	שלוש קינות היסטוריות בערבית יהודית מצפון אפריקה	203
מיכאל ריז׳יק	איטלקית יהודית ״ספרותית״ של המאה העשרים: תקן, מסורת ואהבת המוזר	273
אורה (רודריג) שורצולד	לאדינו באותיות קיריליות: ייחודה של הגדת סופיה	289
מור שמש	הריבוי השלם במסורת אשכנז המאוחרת	311
תקצירים באנגלית		IX

אבראהים בסל

כתב יד קהיר 20:
עיבוד ערבי נוצרי משולב בין תפסיר רב סעדיה גאון לתורה ובין מסורת סורית

א. הקדמה

במנזריה של מצרים נמצאו כתבי יד שמשתלבות בהן שתי מסורות – תפסיר רס״ג לתורה יחד עם מסורת קופטית או סורית. הדבר מעלה את השאלה מדוע נזקקו קהילות נוצריות אלה – קופטים וסורים (כל אחת ממניעיה) – להשתמש בנוסח התפסיר, אף שלכל אחת מן הקבוצות היו נוסחים ערביים שלמים לתורה?[1]

בידוע שתרגומו של רס״ג, הידוע בשם ״תפסיר״, זכה לעיון ולהתייחסות כבר בימי הביניים, ותשומת הלב אליו נמשכת במחקר עד ימינו. ר׳ אברהם אבן עזרא התייחס בהערכה למלאכת תרגום הגאון בפירושו לספרי התורה, אך לפעמים העיר כנגד תרגומים מסוימים.[2] התפסיר של סעדיה זכה לתפוצה רבתי בקרב הקהילות היהודיות במזרח.[3] וכאמור, חוקרים רבים התעניינו במלאכת תרגום הגאון, נכתבו

1 על עיבודים נוצריים לתורה ראו וולנדט, תרגומים ערביים, עמ׳ 222–239. להרחבה על עיבודים ערביים־נוצריים קופטיים וסוריים של התפסיר ראו בסל, עיבודים נוצריים.

2 על יחסו של אבן עזרא לתפסיר רס״ג ראו אבישור, יחס אבן עזרא, עמ׳ 24 הערה 4. אמנם אבן עזרא הגן על רס״ג, אך במקומות מסוימים השיג על דרך תרגומו בתפסיר. כך בעניין שמות המקומות ושמות העמים והמדינות, שמות החיות והעופות ושמות האבנים הטובות. וכך כתב בפירושו לספר בראשית: ״ואין ראיה על פישון שהוא היאור, רק שתרגם ׳החוילה׳ כפי צרכו, כי אין לו קבלה וכן עשה במשפחות ובמדינות ובחיות ובעופות ובאבנים. אולי בחלום ראה וכבר טעה במקצתם כאשר אפרש במקומו, א״כ לא נִשָּׁעַן על חלומותיו, אולי עשה כן לכבוד השם בעבור שתרגם התורה בלשון ישמעאל ובכתיבתם, שלא יאמרו כי יש בתורה מלות לא ידענום. והזכיר הזהב, בעבור כבוד הנהר היוצא מהגן״. גם לדונש בן לברט היו השגות על דרכו של רס״ג בפירוש מילים או צירופים מן המקרא; ראו צוקר, על תרגום רס״ג, עמ׳ 271; חזון, תורתו הבלשנית, עמ׳ 160–161.

3 ראו בלאו והופקינס, תרגומי מקרא; אבישור, העיבודים.

מחקרים ונתפרסמו מאמרים,[4] אך טרם מוצתה מלאכת העיון בתרגומו, במיוחד מבחינה פילולוגית בלשנית.

במחקר מצביעים על קווי אופי ייחודיים למלאכת ההעברה של נוסח המסורה העברי לערבית, ששקד עליה הגאון. בהקדמתו לתפסיר הסביר רס״ג מדוע נקט דרך תרגום זו, מדוע הוסיף או גרע,[5] אף מדוע בחר מטבעות לשון וצורות לשוניות מורפולוגיות ותחביריות. קווים אלה מְכַוונים לעמדות תיאולוגיות שדגל בהן הגאון ולניסיונו מצד אחד להעביר את כוונת טקסט המסורה, ומן הצד השני להציג נוסח ערבי תואם לכללי התחביר והסגנון הערביים. להלן עיקר המאפיינים המייחדים את דרך תרגומו של הגאון לתורה: (1) הרחקת ההגשמה;[6] (2) השמטות;[7] (3) הוספות פרשניות;[8] (4) זיהוי שמות עבריים עם שמות ערביים הידועים בתקופתו;[9] (5) תרגום חופשי, במיוחד אידיומאטי;[10] (6) תרגום מילים עבריות במילים ערביות דומות בצליל;[11] (7) תמרון במבנה התחבירי בין לשון המקור ללשון היעד.[12]

כאמור, גם מחוץ ליהדות זכה התפסיר לשימוש בקרב שתי קהילות נוצריות – הקופטים והסורים.[13] הקופטים העתיקוהו והשתמשו בו במסגרות הדתיות שלהם,[14] ואף הסורים השתמשו בנוסח התפסיר של רס״ג.[15] כנראה, כנסיות נוצריות אפשרו חופש סיגול של טקסטים דתיים מחוץ למסורתם כדי לשלבם בקהילה שלהם.[16]

4 על חקר מלאכת תרגומו של הגאון ראו שלוסברג, מהדורה ביקורתית; בלאו, עיונים; הנ״ל, רס״ג בראשית. על תרגום דגמים שונים של משפטים שמניים בתפסיר ראו צבי, משפטים שמניים.

5 ראו בן־שמאי, חדשים גם ישנים.

6 צוקר, על תרגום רס״ג, עמ׳ 276–277; בלאו והופקינס, תרגומי מקרא, עמ׳ 4.

7 צוקר, על תרגום רס״ג, עמ׳ 267–269.

8 שם, עמ׳ 269–270.

9 קאפח, פירושי רבינו סעדיה, עמ׳ לא–לד.

10 צוקר, על תרגום רס״ג, עמ׳ 270–271.

11 שם, עמ׳ 266–267; רצהבי, אוצר רס״ג, עמ׳ 34–35.

12 צוקר, על תרגום רס״ג, עמ׳ 273–274; בלאו, כתב יד מזרחי, עמ׳ 113; שלוסברג, מהדורה ביקורתית; צבי, משפטים שמניים.

13 גראף, ספרות ערבית נוצרית; וולנדט, תרגומים ערביים, עמ׳ 221–244. במקום אחר עמדתי על הסיבות שהביאו את הנוצרים לאמץ את נוסח התפסיר: בסל, עיבודים נוצריים.

14 רודה, נוסחים ערביים.

15 עניין שימושם של חוגים סוריים בתפסיר רס״ג לוט בערפל. בינתיים לא נמצאה עדות בכתב של אנשי הכנסייה הסורית או חוגים השייכים להם לעניין השימוש בתפסיר רס״ג, כפי שנמצאה לגבי המסורת הקופטית.

16 רודה, נוסחים ערביים, עמ׳ 20–23; וולנדט, תרגומים ערביים, עמ׳ 70.

העיבודים הנוצריים של התפסיר נכתבו באותיות ערביות, להבדיל מן העיבודים היהודיים של התפסיר הכתובים באותיות עבריות. רוני וולנדט ציין שקשה לקבוע מתי בדיוק הומר הטקסט לאותיות ערביות והחל להימסר בקהילות הנוצריות.[17] למעשה, קיום התפסיר באותיות ערביות סייע בתפוצתו מחוץ לעדות היהודיות. על כן נמצא עיבודים ממוצא נוצרי באותיות ערביות בכמה כתבי יד מן המאה ה־13. כתבי יד אלה ידועים לחוקרים והיו נושא לכמה מחקרים.[18]

במאמר זה בכוונתי להתמקד בכתב היד MS Cairo, COP, Bible 20 (להלן קהיר 20) שנמצא בקהיר, והוא עיבוד נוצרי־סורי של תפסיר רס״ג. אתחקה אחר הדרך שעיבד את התפסיר כפי שזו משתקפת בכתב היד. גם אידרש לשאלה מה עמד מאחורי דרך העיבוד: האם סיבות דתיות־תרבותיות או סיבות דידקטיות־לשוניות הן אשר הכתיבו את העיבוד של טקסט התפסיר והתאמתו למסורת הסורית?

ב. תיאור כתב היד

כתב יד קהיר 20 לחמשת חומשי התורה הוא כתב יד ערבי נוצרי שנמצא בספרייה של מנזר סנט מרקוס בקהיר.[19] כתב היד מכיל 229 דפים ויש בו תרגום שלם לחומשי התורה: בראשית, דפים 1–61; שמות, 62–110; ויקרא, 111–143; במדבר, 143–191; דברים, 192–229. המעתיק אנונימי. זמנו המשוער על פי אוצְריו הוא המאה ה־17 או ה־18.[20] גודל הדף 30 ס״מ × 21 ס״מ, 5 דפים בכל קונטרס. בכל עמוד 19 שורות. בראש העמוד מצד שמאל הדפים ממוספרים באותיות קופטיות, ובחלק מהם נרשמו מילים בערבית מעל למספרים, המציינות את ערך המספרים. הערת הקדשה נמצאת בדף 191, ולפיה כתב היד שייך לפטריארכיה הקופטית. הכתב נסח׳י ולפעמים מצוינות יחסות.

17 וולנדט, שם, עמ׳ 221. על השאלה באיזה כתב חיבר הגאון את התפסיר עמדו כמה חוקרים; ראו בלאו, מאפיינים, עמ׳ 4; דיקין, הערות, עמ׳ 65. דיקין ציין שהוא אינו משוכנע בטענתו של בלאו שהגאון כתב את התפסיר באותיות עבריות וייעד אותו ליהודים. וראו בלאו, האם ייעד רס״ג.

18 וולנדט, העברה, עמ׳ 68, וראו שם הערה 386. במקום אחר עמדתי על ההבדלים בין מסורת העיבוד הקופטית ובין מסורת העיבוד הסורית לתפסיר; ראו בסל, עיבודים נוצריים.

19 מקומבר, רשימת כתבי יד, עמ׳ 131–132; סימייקה, קטלוג, 2, עמ׳ 19; וולנדט, תרגומים ערביים, עמ׳ 226.

20 וולנדט, שם. אולם לא הוסבר על סמך מה נקבע זמנו של כתב היד למאות הללו. אולי כיוונו לזמן העתקתו. מכל מקום כתב היד עצמו אינו מספק לנו מידע. עוד על תארוכו ראו להלן.

בכתב היד באים קישוטים דמויי פרח המעידים על סופי הפרשות. יש חלוקה לפרקים (אִצְחַאחַאת),[21] והיא אינה תואמת את החלוקה של המסורה. יש כותרות לפרשות. בתחילת כל ספר מספרי התורה בא קישוט מלבני ובתוכו אליפסה, וכתוב בה "בסמלה". למשל, בפתיחת בראשית כתובה "בסמלה" בשילוב שמו של האל בעברית באותיות ערביות: بسم الله الرحمن الرحيم اهيا اشر اهيا[22] (בשם האל הרחמן הרחום, אהיה אשר אהיה).

ג. המעבד, המקום והזמן

1. המעבד

אין עדות לגבי זהותו של המעבד, אך מכתב היד אפשר ללמוד עליו שהוא היה מצוי בתרגומים ערביים ובמסורות תרגום נוצריות ויהודיות. הערות רבות נוספו בשולי כתב היד. הן מלמדות על היכרות המעבד עם תרגומים ערביים נוצריים, כמו כתב יד סיני 2, כתב יד סיני 4, וכתב יד סיני 10 של אלחארת' אבן סנאן אלחראני.[23] נוסף על היכרותו עם המסורות הרבנית והקראית, כנראה הייתה לו ידיעה בקופטית, כפי שמעיד רישום המספרים באותיות קופטיות בתוך כתב היד. כמו כן נמצא בתוך הטקסט המקראי (למשל בספר במדבר פרקים א–ב) רישום ערכים מספריים באותיות קופטיות.[24] זה מלמד שכתב היד הועתק בידי מעתיק היודע קופטית, ומייעד אותו לקהל שרגיל להשתמש באותיות קופטיות לציון גימטרייה. עניין זה מוליך אל ההשערה כי המעבד הוא מחוג הנזירים במנזר הסורי במצרים (דיר אל־סריאן).

2. המקום

כאמור לעיל, כתב היד הוא רכוש הקתדרלה הקופטית של סנט מרקוס בקהיר,[25] וככל הנראה הועתק במצרים. אך האם מלאכת העיבוד נעשתה במצרים? עיבודים

21 אצחאחאת (إصحاحات) היא צורת הרבים של إصحاح, מילה שאולה מן הסורית (ܣܝܢ ܣܘܟ) בהוראה של פרק. ראו סוקולוף, לקסיקון סורי, עמ' 1283. להרחבה על המילה בערבית ראו בסל, יסודות, עמ' 264.

22 צירוף זה מתועד במילונים הערביים של ימי הביניים. להרחבה על הצירוף "אהיה אשר אהיה" ראו אבישור, אהיה אשר אהיה.

23 על כתבי היד האלה ראו בסל, שני כתבי יד; וולנדט, תרגומים ערביים, עמ' 99–102; על כתב יד סיני 4 ראו שם, עמ' 245–246; על כתב יד סיני 10 שם, עמ' 253–254. על כתב היד סיני 10 ועל אלחארת' אבן סנאן ראו בסל, יסודות, עמ' 21–23.

24 על הכתב הקופטי והלשון הקופטית ראו אלן, מצרית.

25 כאמור, הערת הקדשה נמצאת בעמ' 191 בכתב היד.

קופטיים לתפסיר ידועים לנו במצרים, אך לעיבוד שלפנינו זיקה למסורת הסורית הנשענת על הפשיטתא. כאן עולה השאלה האם העיבודים שבזיקה למסורת הסורית מקורם מחוץ למצרים – מסוריה או מצפון עיראק – והובאו למצרים, או שהם נוצרו בידי נזירים סורים שחיו במנזרים של הכנסייה הסורית במצרים?[26] ואולי הם נוסחים שהביאו בני משפחת אלעסאל מסוריה ובחוג שלהם נערך בהם עיבוד?[27]

משה צוקר התייחס לעיבודים סוריים לתפסיר וציין שכתב היד ליידן 377 (המאה ה־13) הוא פרפרזה של נוסח תפסיר סעדיה.[28] בירנד דיקין ייחס את כתב היד ליידן 377 למסורת שמקורה בסוריה.[29] הוא כתב על פעילותם של בני משפחת אלעסאל, ובמיוחד הנזיר גבריאל ששימש מזכיר המשפחה, ומאוחר יותר הפך לפטריארך. לדבריו, הוא אשר השמיט, הוסיף וערך תיקונים בנוסח עיבוד התפסיר של סעדיה.[30]

3. הזמן

כאמור, האוצרים של כתב היד מתארכים אותו למאות ה־17 או ה־18, בלי להביא ראיות לכך. אך לשונו של העיבוד מייצגת שכבה קדומה יותר, במיוחד בנטייה לכתיבה סינתטית ולשימוש ביחסות. על כן סביר להניח שזמנו קדום הרבה יותר, ואפשר לקבוע שהוא עותק של נוסח מן המאה ה־13. תימוכין לקדמותו אפשר למצוא בדמיון הרב של כתב יד קהיר 20 לכתב יד קופנהגן 75 (המאה ה־13).[31] אפשר לומר שכתב יד קהיר 20 הוא עותק של אותה מסורת בשינויים קלים מאוד.[32] השינויים הם ככל הנראה מעשה ידיו של מעתיק שהיה מצוי בנוסחים של תרגומי המקרא. הדבר בולט בשני כתבי היד במלאכת העיבוד של נוסח רס״ג: בשניהם נמצא קווים מקבילים, המתבטאים בהשמטות של תוספות רס״ג לטקסט המסורה, בחילופי מילים טעונות ובשינויים תחביריים. אף נמצא דמיון לכתב יד ליידן 377, כאמור עיבוד נוצרי סורי מן המאה ה־13, במיוחד בספר בראשית.

26 על היחסים בין הסורים לקופטים במצרים ראו הייג׳ר, קופטים וסורים.

27 על פעילותם של בני משפחת אלעסאל ראו עוד, אבן אלעסאל. להרחבה ראו וולנדט, הבראיסטים, עמ׳ 83 הערות 45–46.

28 צוקר, על תרגום רס״ג, התקציר האנגלי. על כתב יד ליידן 377 ראו וולנדט, תרגומים ערביים, עמ׳ 225.

29 דיקין, הערות, עמ׳ 67.

30 שם, עמ׳ 71. דיקין אינו מבחין בין עיבודים של נוסח רס״ג בזיקה למסורת הקופטית ובין עיבודים של נוסח רס״ג בזיקה למסורת הסורית. כאן עולה השאלה, האם הנזיר גבריאל ערך עיבודים של תפסיר סעדיה לשתי המסורות – הקופטית והסורית?

31 על כתב יד זה ראו אדלמן, על נוסחים ערביים; וולנדט, תרגומים ערביים, עמ׳ 228.

32 וולנדט (שם, עמ׳ 226) ייחס בצדק את כתב יד קהיר 20 למסורת העיבודים הסוריים של סעדיה.

ד. הערות שוליים בכתב יד קהיר 20

בשולי הטקסט נמצא הערות המלמדות שהמעבד הכיר כתבי יד אחרים ומסורות תרגום אחרות. כאשר השווה לנוסח תרגום אחר נהג לכתוב בשוליים את האות خ (أخرى) ללמדך שמדובר בנוסח אחר.[33] למשל, "כְּצַפִּיחֹת בְּדְבָשׁ" (שמות טז 31) תרגם רס"ג "קטאיף בעסל" (מאפה בצק בדבש, סופגנייה בדבש), וכך קהיר 20 הלך בעקבותיו, אך בשוליים נכתב: خ – بخبيص العسل (בחביץ של דבש); צירוף זה נמצא בכתב יד סיני 10. את המילה צְנִנֶת (שמות טז 33) תרגם רס"ג "ברניה",[34] וכך קהיר 20; בשוליים כתב: خ – قسطا من دهب (גביע או צנצנת של זהב); סיני 10: قسطا واحدا من دهبًا (!). "אֱלֹהִים לֹא תְקַלֵּל" (שמות כב 27) תרגם רס"ג "אלחאכם לא תשתם" (את הדיין לא תקלל), וקהיר 20 ערך שינוי בסדר המילים וכתב لا تشتم القاضي (אל תקלל את השופט); בשוליים נכתב: خ – يعني راس شعبك (כלומר ראש עמך), ומשפט זה נמצא בכתבי יד סיני 2 וסיני 4.

נוספו הערות שוליים לצד מילים שהמעבד סבר שהן קשות לקורא. המעבד סימן מעליהן את סימן הכפל (מֵעַיִן + נוטה על צידו), ובשוליים הביא מילה נרדפת. למשל: הרת[35] (בֶּן הַבָּקָר, ויקרא א 5) בשוליים: الثور (השור); סעיפה (עֹלָה, ויקרא א 3) בשוליים: وقودًا (חומר תבערה); ויקטר (וְהִקְטִיר, ויקרא א 9) בשוליים: ויבחל (וישים); תכליט (התגליתי; וָאֵרֵד, שמות ג 8) בשוליים خ: هبطت (ירדתי), וזה הנוסח בסיני 2; "אֱלֹהֵי אַבְרָהָם אֱלֹהֵי יִצְחָק וֵאלֹהֵי יַעֲקֹב" (שמות ג 6) – קהיר 20 תרגם בלי לחזור על המילה אֱלֹהֵי – ابرهيم واسحق يعقوب, ובשוליים כתב خ: اله اسحق واله يعقوب (אֱלֹהֵי יִצְחָק וֵאלֹהֵי יַעֲקֹב), ללמדך שהכיר את נוסח סיני 4.

בכמה מקומות מעיר המעתיק בשולי הטקסט ומשווה לתרגום הרבנים או הקראים. למשל, ליד תרגומו של סעדיה "ולא תאכל לחמא בלבן" (אל תאכל בשר עם חלב) (שמות כג 19) כתב קהיר 20 لا تطبخ الجدي بلبن امّه (לא תבשל גדי בחלב אִמו). וכתב בשוליים: تفسير الربانين لا تطبخ لحم بلبن (בתרגום הרבנים לא תבשל בשר בחלב). למעשה, זוהי הפניה לתפסיר רס"ג לתורה. בשמות כה בפרשת תרומה בהקשר של המשכן, בשוליים: وهو في تفسير الربانين يسمى المسكن وفي تفسير القرايين يسمى خبا المحضر[36] (בתרגום הרבנים נקרא המשכן ובתרגום הקראים נקרא אוהל ההתקהלות).

33 נראה שהיה חשוב למעבד להציג נוסחים נוספים של תרגום התיבה או הצירוף. ייתכן שגם מתוך מניעים דידקטיים רצה להראות את התרגומים האחרים, או שרצה לחשוף בפני הקוראים או המשתמשים צורות תרגום נוספות מתוך מטרה להשוות בין המסורות.

34 דירינבורג: **ברניה**.

35 צ"ל: الرتّ. על מילה זו ראו שחאדה, רת.

36 ראו דף 90 בכתב יד קהיר 20. וראו להלן הערה 50.

במקומות מסוימים נכתב בשוליים: قال المفسر... (אמר המפרש) בלי לציין מיהו (למשל דף 81 בכתב היד).[37]

ה. מלאכת העיבוד

בסעיף זה אבחן את מלאכת העיבוד בכתב יד קהיר 20. אבדוק כיצד סיגל המעבד את טקסט תפסיר רס״ג, המייצג את המסורת הרבנית היהודית, והתאימו לצרכיו הדתיים־נוצריים והדידקטיים.

בדיקת הטקסט העלתה שהוא בבסיסו נוסח של תפסיר רס״ג לתורה, אך חלו בו שינויים וסיגולים, ולכן נקרא לו להלן העיבוד. במה מתבטאת מלאכת העיבוד? בשימוש בטקסט התפסיר של רס״ג מחד ובטקסט מן המסורת הסורית מאידך. בכך נוצר למעשה נוסח חדש, שהוא עיבוד של תפסיר רס״ג בשילוב המסורת הסורית. משתקפים בו ניסוחים של כתבי היד מן המסורת הסורית: סיני 2, סיני 4, סיני 10 ועוד.[38] המעבד היה סלקטיבי במלאכתו ולא העתיק את הנוסח של רס״ג ברציפות. יש שהוא משאיר את הניסוח של רס״ג כמות שהוא, ברם כאשר הטקסט של רס״ג הציג תוספות שאינן במסורה המעבד השמיט אותן. כאשר התרגום של רס״ג אינו תואם את האתוס הדתי־נוצרי המעבד מסגל ומחליף מילים או צירופים במילים מקובלות במסורת שלו, ומסתמך על נוסח המסורת הסורית. כאשר יש בתרגום של רס״ג מילים או צירופים קשים הוא מחליפם במילים ובצירופים מוכרים לקהל היעד שלו. אף נמצא שינויים בתחביר בין התפסיר לעיבוד.

אבדוק להלן האם המעבד של כתב יד קהיר 20 דבק במלאכת עיבודו של תפסיר רס״ג לתורה ואימץ את קווי האופי המייחדים אותו, והיכן חרג ממנו.

שלוש מגמות ניכרות במלאכת העיבוד של כתב יד קהיר 20. מגמה אחת היא התאמה מלאה של כתב היד לנוסח תפסיר רס״ג:[39] במקומות אלו, שהם נתח עיקרי בכתב היד, המעבד אימץ את דרכו של הגאון בשלמותה בתרגום הפסוק. מגמה שנייה היא ניסוח משולב מסורות: שילוב בין רס״ג ובין המסורת הסורית בתוך אותו פסוק. הדבר בא לידי ביטוי בהחלפת מילים או בשינוי במבנה התחבירי בפסוקים שתרגם רס״ג. כך נמצא לעיתים שהרישה היא מתרגום רס״ג והסיפה מן המסורת הסורית.

37 אך במסורת הנוצרית, כאשר מציינים المفسّر מכוונים אל Theodore of Mopsuestia. אני מודה לפרופ׳ ג׳ורג׳ קיראז ולפרופ׳ רפעת עובייד על מידע זה.

38 ראו לעיל הערה 23.

39 המקור לטקסט התפסיר שהשוויתי אליו במאמר זה הוא כתב יד סנקט פטרבורג, שדן בו בלאו, כתב יד מזרחי. בפסוקים החסרים בכתב יד זה ההפניה תהיה לנוסח דירינבורג. גם כאשר יש הבדל בין נוסח סנקט פטרבורג לנוסח דירינבורג הפניתי בהערת שוליים.

מגמה שלישית היא התאמה מלאה למסורת הסורית. במקומות אלו המעבד מבכר את נוסח המסורת הסורית על פני תרגום רס״ג, ודוחה כליל את תרגומו של הגאון.

את הגורמים למגמות אלה בעיבוד אפשר לייחס לשלושה מניעים: מניעים דתיים־תרבותיים, שהביאו להחלפת אוצר המילים כך שיהלום את האתוס הדתי של המעבד; מניעים דידקטיים־לשוניים, שהביאו לבחירה באוצר מילים נהיר וברור לקהל הקוראים; מניעים נורמטיביים, שהביאו לנקיטת מבנה תחבירי על פי הנורמה הדקדוקית הערבית.

להלן אציג את המגמות במלאכת העיבוד כפי שהן משתקפות בכתב יד קהיר 20 לפי סדר תפוצתן בכתב יד זה.

1. מגמה ראשונה – התאמה מלאה בין כתב יד קהיר 20 ובין תפסיר רס״ג

במקומות אלו המעבד מאמץ את נוסח התפסיר של רס״ג במלואו בלי לשנות בו דבר. כנראה ראה בו נוסח קרוב יותר לטקסט המסורה המקודש לעומת הטקסטים הערביים הנוצריים: אלה נשענים על תרגומים משניים וניכרים ביניהם הבדלים, גרסאות רבות וניסוחים שונים.[40]

להלן חמש דוגמות למגמה הזאת:

1. בראשית ב 6: וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ וְהִשְׁקָה אֶת כָּל פְּנֵי הָאֲדָמָה.
   רס״ג: ולא[41] בכאר כאן יצעד מנהא פיסקי גמיע וגההא.[42]
   קהיר 20: ولا بخار كان يصعد منها فيسقى جميع وجهها.
2. בראשית מט 17: יְהִי דָן נָחָשׁ עֲלֵי דֶרֶךְ שְׁפִיפֹן עֲלֵי אֹרַח הַנֹּשֵׁךְ עִקְבֵי סוּס וַיִּפֹּל רֹכְבוֹ אָחוֹר.
   רס״ג: ויכון דן כאלתעבאן עלי אלטריק וכאלמטרון[43] עלי אלסכה אללאסע עקב אלפרס פוקע ראכבה אלי ורא.

40 גם בכתבי יד של עיבודים נוצריים השייכים למסורת הסורית נמצא מגמה זו של אימוץ נוסח רס״ג. ראו בסל, עיבודים נוצריים.

41 על הקדמת מילת השלילה **לא** בפסוק זה ראו צוקר, על תרגום רס״ג, עמ׳ 294; לדיון נרחב ראו שלוסברג, מהדורה ביקורתית, עמ׳ 92–93.

42 דירינבורג: ״ולא בכאר כאן יצעד מנהא פיסקי גמיע וגההא״. במהדורת דירינבורג יש ציון נקודות דיאקריטיות מעל ג, כ, ת, צ, ט, ומעל ה לציון תא מרבוטה. בסנקט פטרבורג יש נקודות דיאקריטיות רק מעל צ ו־ט.

43 בנוסח דירינבורג **כאלמערון**. למילה **מטרון** ראו אבישור, מילים קשות, עמ׳ 143–145; בלאו, מילון, עמ׳ 664.

קהיר 20: ויכון דאן כאלתעבאן עלי קארעה אלטריק וכאלמטרון עלי אלסכה ילסע אלפרס פי רסגה פיקע ראכבה אלי וראה.[44]

3. **שמות ד 16:** וְדִבֶּר הוּא לְךָ אֶל הָעָם וְהָיָה הוּא יִהְיֶה לְךָ לְפֶה וְאַתָּה תִּהְיֶה לּוֹ לֵאלֹהִים.
רס"ג: פיכלם הו לך אלקום ויכון לך תרגמאנא ואנת תכון לה אסתאדא.
קהיר 20: وهو يكلم الشعب عنك ويكون لك ترجمانًا وانت تكون له استاذًا.

4. **בראשית ב 7:** וַיִּיצֶר יְהוָה אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עָפָר מִן הָאֲדָמָה וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נִשְׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה.
רס"ג:[45] **ואן אללה כלק אדם תראבא מן אלארץ ונפך פי אנפה נסמה אלחיוה פצאר אדם נפסא נאטקה.**[46]
קהיר 20: وخلق الله ترابا من الأرض ونفخ في انفه نسمة الحياه فصار ادم نفس حيه ناطقه.

5. **בראשית ו 2:** וַיִּרְאוּ בְנֵי הָאֱלֹהִים אֶת בְּנוֹת הָאָדָם כִּי טֹבֹת הֵנָּה וַיִּקְחוּ לָהֶם נָשִׁים מִכֹּל אֲשֶׁר בָּחָרוּ.
רס"ג: ראו בנו אלאשראף בנאת אלעאמה אנהן חסאן פאתכדו להם נסא גמיע מא אכתארוה.
קהיר 20: راي بنو الاشراف بنات العامه انهم حسانًا فاتخدوا لهم نساء من جميع ما اختاروه.

2. מגמה שנייה – ניסוח משולב מסורות: שילוב בין תפסיר רס"ג ובין המסורת הסורית

יש שהמעבד משלב בתוך פסוק אחד תרגום על פי נוסח תפסיר רס"ג עם תרגום מן המסורת הסורית. הוא צריך להעמיד נוסח המתחשב גם בקהל היעד, ולהתאימו מבחינה דתית־תרבותית ומבחינה לשונית. לכן נדרש לסגל את נוסח הטקסט של הגאון ולשנות בו כדי להתאימו לצרכים אלה.

44 תרגום זה תואם במידה רבה את הנוסח בכתב יד קופנהגן 75.

45 דירינבורג: "ואן אללה כלק אדם תראבא מן אלארץ ונפך פי אנפה נסמה אלחיוה פצאר אדם נפסא נאטקה".

46 על תרגום הצירוף "נֶפֶשׁ חַיָּה" ראו קאפח, פירושי רבינו סעדיה, עמ' יט; בלאו, רס"ג בראשית, עמ' 8: "נפסא נאטקה" (נפש הוגה, נפש מדברת). בעיבודים של רס"ג – קופנהגן 75, ליידן 377, פריס 4 וקהיר 20 – נמצא את המילה حية נוסף על התוספת של רס"ג ناطقة (חיה מדברת–הוגה). רס"ג הסתפק במילה **נאטקה**.

1. הפועל **תפלח** (תַּעֲבֹד, בראשית ד 12), שנמצא בתפסיר רס״ג, הוראתו ׳עבודת אדמה׳, להבדיל מעבודה מסוג אחר. המעבד החליפו בפועל שמצא בתרגום הנוצרי – עמלת, המציין הוראה של עבודה בכלל ואינו מתייחד לעבודת אדמה. לעומת זאת בצירוף ״נָע וָנָד״ באותו פסוק (בראשית שם) אימץ המעבד את תרגומו של סעדיה וכתב נאיבًא ונאיدًא, כלומר תרגום בפעלים הדומים בצליל.[47]

בראשית ד 12: כִּי תַעֲבֹד אֶת הָאֲדָמָה לֹא תֹסֵף תֵּת כֹּחָהּ לָךְ נָע וָנָד תִּהְיֶה בָאָרֶץ.
רס״ג: באן תפלח אלארץ ולא תעוד אן תעטיך קואהא נאיעא ונאידא תכון **פי אלארץ**.
קהיר 20: **واذا ما عملت في الأرض فلا تعود تعطيك** قوتها وتكون نايعًا ونايدًا في الأرض.
סיני 2: **واذا انت عملت في الأرض فانها لا تعود ان تعطيك** حرثها وتكون فزعا تايها نهبا في الارض.

2. בדוגמה להלן ניכר שכתב יד קהיר 20 העדיף את הפועל جامع (הזדווג עם), המשמש בתרגומים הנוצריים סיני 2 וסיני 4, אך יתר הפסוק תואם את תפסיר רס״ג.

בראשית ד 1: וְהָאָדָם יָדַע אֶת חַוָּה אִשְׁתּוֹ וַתַּהַר וַתֵּלֶד אֶת קַיִן וַתֹּאמֶר קָנִיתִי אִישׁ אֶת יְהוָה.
רס״ג: ואן אדם ואקע חוה זוגתה פחמלת וולדת קין פקאלת קד רזקת רגלא **מן ענד אללה**.
קהיר 20: ثم **جامع** ادم حوا زوجته فحبلت وولدت له قابيل وقالت قد رزقت رجلا من عند الله.
סיני4: **فجامع** ادم امراته حوا فحبلت فولدت قاين وقالت استفدت لله رجلا.

3. בדוגמה הבאה החליף את הפועל **גוֹדֶת** (היטבת) בפועל מן התרגום במסורת הסורית, באותה הוראה: أحسنت (היטבת). יתר הפסוק לפי רס״ג. גם את התוספת **באלאכתיאר** (לפי בחירתך), שהוסיף רס״ג בתרגומו לטקסט המסורה, השאיר המעבד: بالاختيار.

בראשית ד 7: הֲלוֹא **אִם תֵּיטִיב** שְׂאֵת וְאִם לֹא תֵיטִיב לַפֶּתַח חַטָּאת רֹבֵץ וְאֵלֶיךָ תְּשׁוּקָתוֹ וְאַתָּה תִּמְשָׁל בּוֹ.
רס״ג: אלא **אן גוֹדֶת** קבלת ואד לם תגוד פאנמא אתגהת כטאך ראבץ ואליך קיאדה ואנת אלמסלט עליה **באלאכתיאר**.

47 רצהבי, אוצר רס״ג, עמ׳ 34; בלאו, מילון, עמ׳ 723–724.

קהיר 20: انك **بان احسنت** قبلت منك وان لم تحسن فاينما اتجهت فالخطيه رابضه لك واليك قيادها وانت المسلط عليها بالاختيار.
סיני 4: ان **احسنت** تقبلت منك وان لم تحسن فان الخطيه على الباب رابضه وانت تقبل اليها وهى تتسلط عليك.

4. גם בדוגמה להלן העיבוד מסתמך על רס"ג ברישה, ואילו בסיפה הוא מעדיף את נוסח סיני 2.

בראשית יב 6: וַיַּעֲבֹר אַבְרָם בָּאָרֶץ עַד מְקוֹם שְׁכֶם עַד אֵלוֹן מוֹרֶה וְהַכְּנַעֲנִי אָז בָּאָרֶץ.
רס"ג: פטאף אברם פי אלבלד אלי מוצע נאבלוס ואלי מרג ממרא ואלכנעאני חינית כאן מקימא פי אלבלד.
קהיר 20: **وطاف** ابرم في الأرض الي ان بلغ الى ارض نابلس الي مرج ممري **والكنعانيين كانوا حالين في الأرض.**
סיני 2: وطاف ابرم في الأرض الى ان بلغ الى ارض شخيم حتى بلوط ممري **والكنعانين حالين في الارض.**

5. בפסוק הבא רס"ג מתחשב בהלכה היהודית בתרגומו. את חלק הפסוק "לֹא תְבַשֵּׁל גְּדִי בַּחֲלֵב אִמּוֹ" (שמות כג 19) תרגם "ולא תאכל לחמא בלבן" (לא תאכל בשר עם חלב). קהיר 20 העדיף את תרגום המסורת הנוצרית הסורית שדבקה בנוסח המסורה ותרגם לא תטבח الجدي بلبن امّه **(לא תבשל גדי בחלב אמו). המעבד הוסיף הערת שוליים על דרך תרגום הרבנים, וכוונתו לתרגומו של סעדיה:** לא تطبخ لحم بلبن **(לא תבשל בשר עם חלב).**

שמות כג 19: רֵאשִׁית בִּכּוּרֵי אַדְמָתְךָ תָּבִיא בֵּית יְהוָה אֱלֹהֶיךָ **לֹא תְבַשֵּׁל גְּדִי בַּחֲלֵב אִמּוֹ.**
רס"ג: ואואיל בכור ארצך תאתי בהא אלי בית אללה רבך **ולא תאכל לחמא בלבן.**
קהיר 20: وأول بكور ارضك تجيبه الي بيت الرب الهك **لا تطبخ الجدي بلبن امّه (בשוליים כתב:** تفسير الربانين لا تطبخ لحم بلبن **'בתרגום הרבנים לא תבשל בשר בחלב').**
סיני 2: راس الثمر فاتي بها الى بيت الله ربك **ولا تطبخ الجدي بلبن امه.**

3. מגמה שלישית – התאמה מלאה למסורת הסורית
במגמה זו המעבד מבכר את הנוסח של המסורת הסורית על פני תרגומו של רס"ג. בהקשרים רבים הנוסח תואם כתבי יד ידועים במסורת הנוצרית, כמו כתב יד סיני 2,

כתב יד סיני 4 או כתב יד סיני 10. כדי להדגים את הזיקה למסורת הסורית אביא כאן את הנוסח של כתב יד סיני 4 מן המסורת הזאת. להלן דוגמאות, בכולן נהג המעבד של קהיר 20 לפי סיני 4 ולא לפי רס״ג:

1. **שמות ד 10: כִּי כְבַד פֶּה וּכְבַד לָשׁוֹן אָנֹכִי.**
רס״ג: אני תקיל אלפם ואללסאן גמיעא.
קהיר 20: לאני ارث المنطق عسر اللسان.
סיני 4: لانى ارث (الثغ) المنطق عسر اللسان.
2. **שמות יג 2: קַדֶּשׁ לִי כָל בְּכוֹר פֶּטֶר כָּל רֶחֶם בִּבְנֵי יִשְׂרָאֵל בָּאָדָם וּבַבְּהֵמָה לִי הוּא.**
רס״ג: קדּס לי כל בכר פאתח כל בטן מן בני אסראיל מן אלנאס ואלבהאים לי הם.
קהיר 20: طهر لى كل ذكر يفتح كل رحم من بنى اسرايل من الناس والبهايم فليكونوا لى.
סיני 4: طهر لى كل ذكر يفتح كل رحم من بنى اسرايل من الناس والبهايم فليكونوا لى.
3. **שמות טו 16: תִּפֹּל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וָפַחַד.**
רס״ג: תקע עליהם אלהיבה ואלפזע.
קהיר 20: ونزل بهم الخوف والقلق والرجفة.
סיני 4: فلينزل بهم الخوف والقلق والرجفه.
4. **שמות טו 14: שָׁמְעוּ עַמִּים יִרְגָּזוּן חִיל אָחַז יֹשְׁבֵי פְלָשֶׁת.**
רס״ג: פסמעת אלאמם פרגזת ואכד אלטלק סכאן פלסטין.
קהיר 20: وبلغ ذلك الشعوب فارتجوا وقلقوا وغشى الخوف والرعب سكان فلسطين.
סיני 4: فبلغ دلك الشعوب فارتجفوا وقلقوا وغشى الخوف والرعب سكان فلسطين.
5. **שמות יב 11: וְכָכָה תֹּאכְלוּ אֹתוֹ מָתְנֵיכֶם חֲגֻרִים נַעֲלֵיכֶם בְּרַגְלֵיכֶם וּמַקֶּלְכֶם בְּיֶדְכֶם וַאֲכַלְתֶּם אֹתוֹ בְּחִפָּזוֹן פֶּסַח הוּא לַיהוָה.**
רס״ג:[48] **וכדי פכלוה תכון אחקאוכם ויקאל מתונכם משדודה ונעאלכם פי ארגלכם ועציכם פי אידיכם ותאכלונה בתחפז והו פסח ללה.**
קהיר 20: وكلوه واوساطكم مشدوده وخفافكم في ارجلكم وعصيكم في ايديكم وكلوه عجلين لانه فصح للرب.

48 דירינבורג: ״וכדא פכלוה תכון אחקאוכם משדודה ונעאלכם פי ארגלכם ועציכם פי אידיכם ותאכלוה פי חפז הו פסח ללה״. בפסוק זה ניכר הבדל בין נוסח סנקט פטרבורג ובין מהדורת דירינבורג. בסנקט פטרבורג תרגום חלופי – ״ויקאל מתונכם״. כמו כן, המילה **חפזון** מתורגמת באותו השורש אך בצורות שונות: בסנקט פטרבורג **בתחפז** ואילו בדירינבורג – **בחפז**.

סיני 4: وكلوا هكذا اذا وساطكم مشدده وخفافكم في ارجلكم وعصيكم في ايديكم فكلوه مستعجلين لانه فصح للرب.

ו. חילופי מילים והשמטת תוספות

מעבד כתב יד קהיר 20 החליף מילים של התפסיר בנרדפות ערביות נפוצות ומוכרות למעבד ולקהל היעד שלו. בבדיקת הטקסט אפשר לזהות נטייה להחלפת מילים מן התפסיר, להמרת צירופים קשים וגם להשמטת תוספות שהוסיף רס"ג לנוסח המסורה. להלן דוגמאות של חילופים בהשוואה לרס"ג לפי שתי קטגוריות: חילוף מילים קשות וחילוף מילים טעונות. אחר כך יבואו דוגמאות להשמטת תוספות.

1. חילוף מילים קשות

קו אופייני במלאכת העיבוד הוא חילוף מילים קשות בנוסח התפסיר במילים ערביות אחרות מוכרות יותר:

את הצירוף "גלאוזה אלקום"[49] (הַנִּגְשִׁים בָּעָם, שמות ה 6) החליף קהיר 20 בצירוף ולאה القوم (מושלים בעם); **שהיק** (נַאֲקַת, שמות ו 5) – ضجيج (רעש); **מרזבאן** (וְהָעֹמֵר, שמות טז 36) – الكيل (כלי מידה, סאה); "ראס אליפאע" (רֹאשׁ הַגִּבְעָה, שמות יז 9) – راس الرابيه (ראש הגבעה); **שאניך** (שֹׂנַאֲךָ, שמות כג 5) – عدوك (אויבך); "אתנתי עשרה דכה" (וּשְׁתֵּים עֶשְׂרֵה מַצֵּבָה, שמות כד 4) – نصبه (מצבה); "שאניי אלטמע" (שֹׂנְאֵי בָצַע, שמות יח 21) – مبغضين للرشآء (שונאי שוחד); "זיגא מן דהב" (זֵר זָהָב, שמות כה 11) – طوقا من ذهب (תליון מזהב); **סרדא** (מִכְבָּר, שמות כז 4) – الشبكه (רשת); "אלתוניה [...] וקלדה" (הַכָּתֹנֶת [...] וַיֶּאְפֹּד, ויקרא ח 7) – القميص... وصدّره بها (הכותונת [...] ואפד אותו [באפוד]); **אלגוק** (הַקָּהָל, ויקרא ד 14, 22) – الشعب (העם); "כבא אלמחצר" (בְּאֹהֶל מוֹעֵד, במדבר א 1) – قبة الزمان;[50] "ארק[51] אלרים" (קרני הראם; כְּתוֹעַפֹת רְאֵם, במדבר כג 22) – كقوة الريم (ככוח הראם); "פתבתני בהא" (וּבְעַלְתָּה, דברים כא 13) – وتضاجعها (תשכב איתה); **ממתעה** (קְדֵשָׁה, דברים כג 18) – خاطيه (חוטאת); **בניגה**[52] (טָנָא, דברים כו 2) – طبق (מגש, צלחת); "גפראת[53] גנמך"

49 דירינבורג: **גלאוזה**. על מילה זו ראו בלאו, מילון, עמ׳ 92.

50 قبة الزمان (אוהל הזמן), על פי הפשיטתא שתרגמה מעבדכם.

51 על המילה **ארק** (משורש **רוק**) ראו בלאו, מילון, עמ׳ 266.

52 על המילה **בניגה** (טנא) ראו שם, עמ׳ 52.

53 ראו רצהבי, אוצר רס"ג, עמ׳ 51.

(גדיות צאנך) (וְעַשְׁתְּרוֹת צֹאנֶךָ, דברים כח 4) – اولاد غنمك (ילדי צאנך); "אצנעו כלה"[54] (עשו מעשה, עניין; זֹאת עֲשׂוֹ, בראשית מב 18) – اصنعوا امرًا (עשו עניין).

2. חילוף מילים טעונות

נמצא לעיתים שהמעבד נהג להחליף מילים מן התפסיר שיש להן קונוטציה דתית. אלה הן מילים טעונות בעלות משמעות המצביעה לפעמים על שיוך דתי או עדתי. למשל, המילה **אמאם** (כֹּהֵן, שמות ב 16), שהשתמש בה רס"ג והיא ידועה ככינוי לאיש דת מוסלמי, הוחלפה על פי רוב בכתב יד קהיר 20 במילה كاهن – כינוי לאיש דת נוצרי השכיח יותר בטקסטים נוצריים. "לְאַהֲרֹן הַכֹּהֵן" (שמות לא 10) "להרון אלאמאם" – لهرون الكاهن. בכמה היקרויות בויקרא יג שכח המעתיק להמיר את המילה **אמאם** במילה كاهن האופיינית למסורת שלו, וכך נמצא את שתי המילים בפסוקים תוכפים, למשל בויקרא יג 28, 30, 55 השאיר את המילה امام. לעומתו, כתב יד ליידן 377 אימץ את תרגום רס"ג וכתב امام מדين. גם הפועל **ליאמ** (לְכַהֲנוֹ לִי, שמות כח 3), שהשתמש בו רס"ג ומשמש בהקשר של הנהגת התפילה המוסלמית, הוחלף בפועל המשמש במסורת הנוצרית – ליכהן: "וְאֶת בִּגְדֵי בָנָיו לְכַהֵן" (שמות לא 10) "ותיאב בניה ללאמאמה"[55] – وثياب بنيه للكهنوت. רס"ג תרגם את שם הפועל העברי בצורת מקור בערבית – **אמאמה**, וקהיר 20 תרגם בשם מופשט – كهنوت. "לגֹמיע אלהדאיא" – جميع القرابين (כלל הקורבנות; כָּל הַמִּנְחָה, ויקרא ב 11); **הדיה**[56] – قربان (מִנְחָה, ויקרא ב 6, 8), מילה המשמשת במיסָה הנוצרית. הצירוף של רס"ג "מן פראיץ אללה" (מִמְּצוֹת יְהוָה, ויקרא ד 27, ה 17) תורגם בקהיר 20 محارم الله (איסורי אלוהים). **גנאן**[57] (גן עדן) שהופיעה בקוראן – جنان – והיא צורת רבים, קהיר 20 החליפה במילה فردوس לפי המסורת הסורית.

3. השמטת תוספות של התפסיר

בתרגמו את נוסח המסורה הוסיף רס"ג מילים, מתוך מניעים דתיים או כדי להבהיר את הפסוק.[58] הבדיקה שערכתי חושפת שכתב יד קהיר 20 נהג על פי רוב להשמיט תוספות אלה. ככלל, כתבי היד מן המסורת הסורית שמרו יותר על תרגום נאמן לנוסח הטקסט, ללא תוספות שאין להן קיום בנוסח המסורה.

54 דירינבורג: "אצנעו כלה".

55 דירינבורג: "ותיאב בניה ללאמאמה".

56 רס"ג תרגם את המילה **מנחה** בכמה צורות: **הדיה** (ויקרא ב 6), **קרבאן** (ויקרא כג 16), **בלא** 'חיטה, בר' (במדבר כח 26).

57 בלאו, מילון, עמ' 97–98.

58 צוקר, על תרגום רס"ג, עמ' 267–270.

להלן דוגמאות שבהן רס"ג הוסיף תיבה או יותר ואילו כתב יד קהיר 20 החסיר אותן: **מנבהא** (׳לעוררו׳, שמות ד 2), **משרפא** (׳לכבוד׳, שמות ד 22); **אלמחץ** (׳המוחלט׳, שמות י 17); "ותכון עאליא מחצא" (׳ותהיה למעלה בהחלט׳, דברים כח 13); **טאעה** (׳נאמנות, ציות׳, דברים ד 4); **מכלצא** (׳בתמים׳, דברים ו 5); "ואחלף באסמה בארא" (׳הישבע בשמו באמת׳, דברים ו 13; י 20).

בצירוף "פאמרנא אללה באן נצנע הדה אלרסום" (דברים ו 24) החסיר קהיר 20 את עושה הפעולה **אללה**. בצירוף "בל אנתם אקל מנהם מגמועין" (דברים ז 7) החסיר קהיר 20 **מגמועין** (יחד). "ומן גבאלה תקטע אלנחאס" (דברים ח 9) קהיר 20 החסיר **תקטע** (תִּכְרֶה). מן "באלגמלה לם תזאלו מכאלפין אללה" (דברים ט 24) החסיר **באלגמלה** (ובכלל). את הצירוף "ושא אלא יהלכך" (דברים י 10) החסיר. מן הצירוף "פתכתב לה נסכה הדה אלתוריה" (דברים יז 18) החסיר את המילה **נסכה** (עותק). מן "ולא תשפק עינך פי אלקצאץ" (דברים יט 21) החסיר את המילה **עין**. מן "פלימץ וירגע אלי מנזלה" (דברים כ 6) החסיר "אלי מנזלה" (אל ביתו), ומהצירוף "ויבארכו באסמה אלי יומנא הדא למא אסעפוני" (דברים י 8) השמיט "למא אסעפוני" (כאשר הגישו לי עזרה).

במקרים נדירים נשארו תוספות של רס"ג בכתב יד קהיר 20. למשל, **שכרא** (׳תודה׳, בראשית כג 12) – شكراً; "אלי גבלי הדא" (׳אל הָרִי זה׳, שמות יט 4) – الى جبلي هذا; "פאסתריח" (׳אנוח׳, שמות לב 32) – فاستريح; **בנבאילהא** (בנבלותיה) בכמה פסוקים החסירה קהיר 20 (ויקרא יא 8, 11, 24, 28), ובפסוק אחר (ויקרא יא 35) השאיר את המילה נبايلها. **באלכתיאר** (׳לפי בחירתו׳, בראשית ג 16), השאיר קהיר 20: بالاختيار.

ז. עניינים דקדוקיים־תחביריים

מחד, במלאכת התרגום רס"ג מגלה רגישות למסירת נוסח המסורה בדיוק ומתוך התחשבות בהלכה היהודית,[59] ומאידך הוא מחויב לכללי התחביר של לשון היעד הערבית. על כך העיר בהקדמתו בכמה מקומות, בהסבירו כי נמנע מלהשתמש בצירוף מסוים כי אינו מקובל בתחביר הערבי או בסגנון הערבי. לפי זה ערך הגאון שינויים כדי להתאים את נוסח התרגום לנורמות של התחביר הערבי.[60] בטקסט המעובד של קהיר 20 נמצאו שינויים דקדוקיים־תחביריים שערך מעבד קהיר 20 בטקסט התפסיר. בסעיף זה אדון בשינויים אלה ואעמוד על ההבדלים התחביריים שחלו בעקבות השינויים שעשה המעבד. להלן כמה נקודות המראות את השינוי התחבירי בין טקסט התפסיר ובין טקסט העיבוד.

59 על התאמת הכתובים להלכה היהודית ראו שם, עמ׳ 229–232; בלאו, רס"ג בראשית, עמ׳ טז–יז.

60 בלאו, כתב יד מזרחי; הנ"ל, מאפיינים; צבי, משפטים שמניים.

1. חילוף מילות חיבור וקישור

בתרגום מילות חיבור וקישור מגלה הגאון רגישות למשמעות שמביעות מילות הקישור, ולמדנות ברזי התחביר הערבי. הוא בורר לו את מילת החיבור והקישור המביעה את המשמעות ההקשרית בפסוק או המצביעה על רצף ההתרחשות, מילה המוסרת את כוונת הטקסט העברי וגם הולמת את התחביר הערבי.[61]

כיצד התייחס המעבד של קהיר 20 לתרגום מילות החיבור והקישור? בתרגום **כי** בפסוק "כִּי תֹאכְלֻנוּ הַתְּלָעַת" (דברים כח 39) תרגם רס"ג "**בל** יאכלה אלדוד", כלומר הוא השתמש במילת הניגוד **בל**. קהיר 20 החליף אותה במילת התנאי لאן: لאן الدוד ياكله. רס"ג משתמש במילת החיבור **תם** כדי לציין רצף של התרחשויות. למשל, "וַיִּסַּע אַבְרָם" (בראשית יב 9) "תם רחל אברם". לעומתו קהיר 20 שמר על נאמנות לנוסח המסורה והחליף בווי"ו החיבור: وارتحل ابرם; "וַיָּשֻׁבוּ וַיָּבֹאוּ אֶל עֵין מִשְׁפָּט" (בראשית יד 7) "תם רגעו וגאו אלי עין אלחכם", ואילו קהיר 20: ورجعوا الى عين حكم. בפסוק "וַיָּשֶׂם ה' לְקַיִן אוֹת" (בראשית ד 15) רס"ג השתמש באות החיבור **פ** המביעה רצף התרחשות תוכף "פגעל אללה לקין איה", ואילו העיבוד שמר על נאמנות לנוסח המסורה והחליף בווי"ו: وجعل الله في قابيل اية; "וַתֵּלֶד בֵּן" (בראשית ד 25) – "פולדת אבנא", והעיבוד החליף בווי"ו: וولدت غلاما.

2. שינוי סדר המילים במשפט

להלן דוגמאות להבדלים בסדר המילים במשפט בין נוסח התפסיר ובין קהיר 20: "מִבְּשָׂרָם לֹא תֹאכֵלוּ" (ויקרא יא 8), רס"ג תרגם "מן לחומהא לא תאכלו". הוא שמר על סדר המילים כשל נוסח המסורה בעברית ותרגם בסדר מושא עקיף + נושא ונשוא. קהיר 20 – لا تاكلوا شيا من لحومها: התחיל בפועל ותרגם בסדר נושא ונשוא + מושא ישיר + מושא עקיף. "וְחֶרְמֵשׁ לֹא תָנִיף עַל קָמַת רֵעֶךָ" (דברים כג 26) תורגם אצל רס"ג "ומנגלא לא תחרך עלי סנבל צאחבך לנפסך". גם כאן הוא שמר על סדר המילים לפי נוסח המסורה בעברית ותרגם בסדר מושא + נושא ונשוא + מושא עקיף + לוואי. קהיר 20 – ولا تحرك المنجل على سنبل صاحبك: (מילת איסור) נושא ונשוא + מושא + מושא עקיף + לוואי.

3. הבדל בתרגום זמני הפועל

בין תפסיר רס"ג לכתב יד קהיר 20 נמצא הבדלים גם בתרגום זמן הפועל. למשל, בפסוק "כִּי אֶל אַרְצִי וְאֶל מוֹלַדְתִּי תֵּלֵךְ וְלָקַחְתָּ אִשָּׁה לִבְנִי לְיִצְחָק" (בראשית כד 4) רס"ג תרגם את הפעלים בעתיד: "תמצי ותאכד". לעומת זה קהיר 20 המייצג את

61 צוקר, על תרגום רס"ג, עמ' 265–266.

המסורת הסורית תרגם בצורות ציווי: ادهب... فخذ..., על דרך הפשיטתא שתרגמה בציווי ולך פשט: ולך (צורת ציווי של אזל) פשט (צורת ציווי של נפק).

4. משפט פועלי – משפט שמני

כידוע, בתחביר הערבי משפט פועלי פותח בפועל ומשפט שמני פותח בשם.[62] יש שהעיבודים שינו את סדר המילים וכך הפכו את המשפט משמני לפועלי. למשל, בתרגום הפסוק "וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל הָלְכוּ בַיַּבָּשָׁה" (שמות יד 29) רס"ג דבק במבנה העברי ותרגם בערבית במשפט שמני: "وبنو אסראיל סארו פי אליבס", לעומתו קהיר 20 תרגם במבנה משפט פועלי: وسار بنو اسراييل في البحر في اليبس; בתרגום "וְנָהָר יֹצֵא מֵעֵדֶן" (בראשית ב 10) רס"ג דבק במבנה העברי ותרגם "ונהר יכרג מן עדן", וקהיר 20 תרגם במשפט פועלי: وكان يخرج من عدن نهر عظيم.

5. אנליטיות לעומת סינתטיות

הכתיבה הערבית הקלסית נוטה לסינתטיות לעומת הערבית הבינונית הנוטה לאנליטיות.[63] למשל, "אֲנִי נֹתֵן לָכֶם לַאֲחָזָה" (ויקרא יד 34) תרגם רס"ג באופן אנליטי "אנא מעט לכם אן תחוזוה". בתרגומו השתמש בחמש תיבות, לעומת קהיר 20 שנקט שלוש – انا معطيكموه حوزا. רס"ג תרגם במשפט מורכב בערבית הכולל משפט עיקרי ופסוקית הפותחת ב"אן תחוזוה" בתפקיד תחבירי של מושא. לעומתו העיבוד תרגם במשפט פשוט שיש בו שלושה מושאים: הכינוי החבור (לכם), הכינוי החוזר (את אותו) והשלישי حوزا בתפקיד מושא.

בפסוק "כִּי בְחִפָּזוֹן יָצָאתָ" (דברים טז 3) תרגם רס"ג "לאנך כרגת מן מצר בחפז". קהיר 20 החליף את פסוקית הסיבה "לאנך כרגת" וכתב במקומה צורת מקור: واذكر يوم خروجك من مصر (זכור יום צאתך ממצרים).

6. הפיכת משפט פשוט למשפט משועבד

לעיתים שינה הגאון את מבנה המשפט כדי להרחיק את ההגשמה מן האל. למשל, "וַיַּרְא אֱלֹהִים אֶת כָּל אֲשֶׁר עָשָׂה וְהִנֵּה טוֹב מְאֹד" (בראשית א 31) – "ולמא עלם אללה אן גמיע מא צנעה גיד גדא". רס"ג שינה את המבנה התחבירי של המשפט ופתח אותו בפסוקית זמן. גם החליף את הפועל **וירא**, הרומז על שימוש בחוש אנושי, בפועל **עלם** המורה על ידיעה כללית.[64] קהיר 20 היה נאמן לנוסח המסורה ותרגם מילולית وراى الله ذلك حسنا.

62 רייט, דקדוק ערבי, II, עמ' 288, §141d; עמ' 251, §113a.

63 בלאו, סינתטיות; הנ"ל, התהוות, עמ' 8–9.

64 על דרכו של רס"ג בהרחקת ההגשמה מן האל ראו צוקר, על תרגום רס"ג, עמ' 276–277.

7. הפיכת משפט מחובר למשפט משועבד

רס"ג רגיל להשתמש במשפט משועבד, המציין את היחס בין שני המשפטים בדיוק, במקום במשפט מחובר.[65] למשל, "וַיְהִי עֶרֶב וַיְהִי בֹקֶר יוֹם שְׁלִישִׁי" (בראשית א 13), רס"ג תרגם "ולמא מצי מן אלליל ואלנהאר יום תאלת". קהיר 20: וכאן مساء وكان صباح يومًا ثالثًا. "וַיִּתֵּן אֶת קֹלוֹ בְּבֶכִי וַיִּשְׁמְעוּ מִצְרַיִם וַיִּשְׁמַע בֵּית פַּרְעֹה" (בראשית מה 2). רס"ג: "פרפע צותה בבכא חתי סמעוה אלמצריון וסמעה אלפרעון". קהיר 20 הלך בדרכו של הגאון ותרגם במשפט משועבד: فرفع صوته وبكي حتى سمعه المصريون وسمعه بيت فرعون. "וַתֵּרֶא הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמַאֲכָל" (בראשית ג 6). רס"ג: "פלמא ראת אלאמראה אן אלשגרה טיבה אלמאכל". קהיר 20: وابصرت المراه ان الشجره طيبه الماكل. וַיַּרְא ה' כִּי רַבָּה רָעַת הָאָדָם בָּאָרֶץ (בראשית ו 5). רס"ג: "פלמא ראי אללה אן קד כתר שר אלנאס פי אלארץ". קהיר 20: ولما علم الله ان قد كثر شر الناس في الأرض. "וַיִּרְאוּ אֲחֵי יוֹסֵף כִּי מֵת אֲבִיהֶם" (בראשית נ 15). רס"ג: "פלמא ראו אכוה יוסף אן מאת אבוהם". קהיר 20: ولما راي اخوة يوسف ان اباهم قد مات.

8. הפיכת משפט פשוט בעברית למשפט ייחוד בערבית

לפחות במקום אחד הפך רס"ג משפט פשוט בעברית למשפט ייחוד בערבית: "וְאֵת שְׂעִיר הַחַטָּאת דָּרֹשׁ דָּרַשׁ מֹשֶׁה" (ויקרא י 16), רס"ג: "ועתוד אלדכוה אלתמסה מוסי". זהו מבנה משפט ייחוד: מושא + פועל + כינוי מוסב למושא + נושא. לעומת זה, קהיר 20 שינה את סדר המילים ותרגם במשפט פשוט: פועל, נושא, מושא – والتمس موسى عتود الذكاه.

ח. סיכום

מלאכת העיבוד בכתב יד קהיר 20 משלבת את נוסח התפסיר של רס"ג עם המסורת הסורית והפשיטתא. המניעים שעמדו לפני המעבד האנונימי (או המעבדים) בחילופי הנוסח של התפסיר הם מניעים דתיים־תרבותיים ומניעים דידקטיים־לשוניים. הדבר משתקף למשל בדבקות בנוסח הפשיטתא הידוע – "ביום השישי" במקום "ביום השביעי" (בראשית ב 2) ובחילופי מילים שיתאימו לאוצר המילים המשמש בריטואל הדתי־הנוצרי, כמו פרדוס במקום **גנאן** שהשתמש בה רס"ג (בראשית ב 8), כאהן – כנגד **אמאם**, כהנות – **אמאמה**. כך גם בחילופי מילים קשות: את הצירוף של רס"ג "גלאוזה אלקום" (הַנִּגְשִׁים בָּעָם, שמות ה 6). החליף קהיר 20 בצירוף ولاة القوم (מושלים בעם). כמו כן קהיר 20 נוטה לסגל את המבנים התחביריים לערבית הקלסית, כמו גם להשתמש ביחסות או בכתיבה סינתטית.

65 בלאו, רס"ג בראשית, עמ' כב, סעיף ב3.

המעבד סלקטיבי במלאכתו. הוא אינו מאמץ את הנוסח של רס״ג אימוץ מלא אלא מעבד אותו בצורה מחושבת ובררנית ומתאימו למסורת הסורית מבחינה דתית ומבחינה דידקטית. ההערות בכתב יד קהיר 20 מלמדות שהטקסט שימש גם למטרה לימודית. על כן הוא מחליף מילים או משמיטן, ומעתיק את הפסוק של רס״ג בשינוי ובסיגול לקסיקלי תחבירי. הדבר אינו אחיד לגבי כל הספרים: יש שדבק יותר בנוסח רס״ג ויש שסטה ממנו במקומות רבים.

ככלל, בכתב היד הזה נמצאה שזירה של נוסח המסורת הסורית בתוך נוסח התפסיר בצורה של שילובים, שיבוצים וחילופים. זהו נוסח אקלקטי המשלב את תפסיר רס״ג לתורה עם נוסחים מן המסורת הסורית.

כתב היד אינו מסגיר אם המעבד מייצג מסורת כנסייתית או גוף מסוים הקשור בכנסייה, או האם הוא פרי יוזמה של מלומד עצמאי שקיבל עליו להביא את הטקסט של רס״ג לבני עדתו. אין לנו עדות בכתב המלמדת כי הכנסייה הסורית אימצה את הטקסט של רס״ג,[66] בפרט שקיימים נוסחים ערביים המסתמכים על המסורת הסורית (למשל נוסחי סיני שצוינו לעיל). סביר להניח שבשל מעמדו של התפסיר אפשרה הכנסייה חופש בבחירת הטקסט של רס״ג, אף שמקורו מחוץ לקהילה הנוצרית. ייתכן שמעמדו של התפסיר והסתמכותו של הגאון על לשון המסורה הם שעמדו בלוז ההחלטה לאמצו בחוגים נוצריים סוריים, לסגלו ולערוך בו שינויים כדי שישרת מטרה ליטורגית ומטרה דידקטית. לעת עתה לא ברור אם העיבוד נעשה בסוריה או במצרים, ולא ידוע אם נוצר בחוג הנזירים ואנשי הכמורה הסורים או בחוג של משפחת אלעסאל, שנהגו לעבד בין היתר גם טקסטים של רס״ג.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבישור, אהיה אשר אהיה = יצחק אבישור, ״׳אהיה אשר אהיה׳ בערבית, בסורית ובערבית יהודית״, לשוננו נה (תשנ״א), עמ׳ 13–16

אבישור, העיבודים = יצחק אבישור, ״העיבודים של תרגום רב סעדיה גאון לתנ״ך במזרח״, ספונות כ (תשנ״א), עמ׳ 181–202

אבישור, יחס אבן עזרא = Yitzhak Avishur, “The Attitude of R. Avraham Ibn Ezra to the Translation and Commentary of R. Saadiah Gaon”, Fernando D. Esteban (ed.), *Abraham Ibn Ezra and His Age: Proceedings of the International Symposium*, Madrid 1990, pp. 17–24

66 אולם בכנסייה הקופטית נעשה שימוש בתפסיר רס״ג. על השימוש בנוסח התפסיר בכנסייה זו ראו רודה, נוסחים ערביים; וולנדט, הבראיסטים.

אבישור, מילים קשות = יצחק אבישור, "מילים קשות בתרגום רס"ג לתורה וגלגוליהן בנוסחאות התרגומים במזרח", מסורות ג–ד (תשמ"ט), עמ' 131–146

אדלמן, על נוסחים ערביים = Rafael Edelmann,"On the Arabic Versions of the Pentateuch", Flemming Hvidberg (ed.), *Studia Orientalia Ioanni Pedersen*, Copenhagen 1953, pp. 71–75

אלן, מצרית = James P. Allen, *The Ancient Egyptian Language: A Historical Study*, Cambridge 2013

בלאו, האם ייעד רס"ג = יהושע בלאו, "האם ייעד רב סעדיה גאון את תרגומו לתורה גם למוסלמים", יוסף פרחי (עורך), מסורה ליוסף, ז, נתניה תשע"ב, עמ' 475–487

בלאו, התהוות = Joshua Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic: A Study of the Origins of Neo-Arabic and Middle Arabic*, Jerusalem 1999

בלאו, כתב יד מזרחי = יהושע בלאו, "עיונים בכתב יד מזרחי מתחילת המאה הי"א של תרגום רס"ג לתורה", לשוננו סא (תשנ"ח), עמ' 111–130

בלאו, מאפיינים = Joshua Blau, "The Linguistic Character of Saadia Gaon's Translation of the Pentateuch", *Oriens* 36 (2001), pp. 1–9

בלאו, מילון = יהושע בלאו, מילון לטקסטים ערביים־יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו

בלאו, סינתטיות = Joshua Blau, "On the Problem of the Synthetic Character of Classical Arabic as against Judaeo-Arabic (Middle Arabic)", *The Jewish Quarterly Review* 63 (1972), pp. 29–38

בלאו, עיונים = יהושע בלאו, "עיונים בתרגום רב סעדיה גאון לבראשית יג–כ", לשוננו עו (תשע"ד), עמ' 447–460

בלאו, רס"ג בראשית = יהושע בלאו, עיונים בתרגום רב סעדיה גאון לתורה, א: בראשית, ירושלים תשע"ט

בלאו והופקינס, תרגומי מקרא = יהושע בלאו וסימון הופקינס, "תרגומי מקרא קדומים לערבית־היהודית", פעמים 83 (תש"ס), עמ' 4–14

בן־שמאי, חדשים גם ישנים = חגי בן־שמאי, "חדשים גם ישנים: 'ההקדמה הגדולה' ו'ההקדמה הקטנה' לתרגום רס"ג לתורה", תרביץ סט (תש"ס), עמ' 199–210

בסל, יסודות = אבראהים בסל, יסודות עבריים וארמיים בערבית הדבורה בפי הנוצרים בא"י ובערבית הכתובה בקהילות הנוצריות בא"י סוריה והלבנון, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2004

בסל, עיבודים נוצריים = Ibrahim Bassal, "Christian Adaptations of Saadiah's

Tafsīr in Egypt in the Middle Ages", Meir Lubetski and Edith Lubetski (eds.), *Epigraphy, Iconography, and the Bible*, New York 2021, pp. 281–313

בסל, שני כתבי יד = אבראהים בסל, "שני כתבי יד מזרחיים לתורה בערבית נוצרית: האמנם שתי מסורות שונות?", בית מקרא סד (תשע"ט), עמ' 55–81

George Graf, *Geschichte der Christlichen* = גראף, ספרות ערבית נוצרית *Arabischen Literatur*, I–V, Citta del Vaticano 1944–1953

Berend Jan Dikken, "Some Remarks about Middle Arabic = דיקין, הערות and Saʿadya Gaon's Arabic Translation of the Pentateuch in Manuscripts of Jewish, Samaritan, Coptic Christian, and Muslim Provenance", Liesbeth Zack and Arie Schippers (eds.), *Middle Arabic and Mixed Arabic Diachrony and Synchrony*, Leiden–Boston 2012, pp. 51–81

דירינבורג = תרגום חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון אלפיומי, מהדורת נפתלי יוסף דירינבורג, פריז תרנ"ג

Johannes Den Heijer, "Relations Between Copts = הייג'ר, קופטים וסורים and Syrians in the Light of Recent Discoveries at Dayr as-Suryān", Mat Immerzeel and Jacques Van Der Vliet (eds.), *Coptic Studies on the Threshold of a New Millennium: Proceedings of the Seventh Congress of Coptic Studies* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 2), Leuven 2004, pp. 923–938

וולנדט, הבראיסטים = רוני וולנדט, "הבראיסטים קופטים בימי הביניים? על מסירת התפסיר של רס"ג", תרביץ פג (תשע"ה), עמ' 71–86

Ronny Vollandt, *The Transmission of Judaeo-Arabic* = וולנדט, העברה *Pentateuch Translation of Rav Saadiah Gaon in Arabic Letters: A Case of Textual Diffusion*, MA thesis, The Hebrew University of Jerusalem 2007

Ronny Vollandt, *Arabic Versions of the Pentateuch: A* = וולנדט, תרגומים ערביים *Comparative Study of Jewish, Christian, and Muslim Sources*, Leiden 2015

חזון, תורתו הבלשנית = רעיה חזון, תורתו הבלשנית של מחבר התשובות על רב סעדיה גאון, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2005

William F. Macomber, *Final Inventory of the* = מקומבר, רשימת כתבי יד *Microfilmed Manuscripts of the Coptic Museum, Old Cairo, Egypt*, Provo, Utah 1995

Michael Sokoloff, *A Syriac Lexicon: A Translation* = סוקולוף, לקסיקון סורי *from the Latin, Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum*, Winnona Lake, Indiana 2009

סימייקה, קטלוג = Marcus Simaika, *Catalogue of the Coptic and Arabic Manuscripts in the Coptic Museum, the Patriarchate, the Principal Churches of Cairo and Alexandria and the Monasteries of Egypt*, I–II, Cairo 1939

עווד, אבן אלעסאל = وديع عوض الفرنسيسكانيّ، دراسة عن المؤتمن بن العسّال وكتابه مجموع أُصول الدين وتحقيقه (دراسات شرقيّة مسيحيّة، 5)، القاهرة–القدس 1997

צבי, משפטים שמניים = תמר צבי, "תרגומי רס"ג למשפטים שמניים בתורה", מסורות ט–יא (תשנ"ז), עמ' 511–526

צוקר, על תרגום רס"ג = משה צוקר, על תרגום רס"ג לתורה: פרשנות, הלכה ופולמיקה בתרגום התורה של ר' סעדיה גאון, ניו יורק תשי"ט

קאפח, פירושי רבינו סעדיה = דוד קאפח, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשנ"ד

רודה, נוסחים ערביים = Joseph Francis Rhode, *The Arabic Versions of the Pentateuch in the Church of Egypt*, Leipzig 1921

רייט, דקדוק ערבי = William Wright, *A Grammar of the Arabic Language*, Cambridge 1967

רצהבי, אוצר רס"ג = יהודה רצהבי, אוצר הלשון הערבית בתפסיר רב סעדיה גאון, רמת גן תשמ"ו

שחאדה, רתّ = Haseeb Shehadeh, "פר = رتّ, A Non-Moslem Arabic Word", *Studia Orientalia* 55 (1984), pp. 341–355

שלוסברג, מהדורה ביקורתית = אליעזר שלוסברג, "לקראת מהדורה ביקורתית של תרגום רב סעדיה גאון לתורה", טללי אורות יג (תשס"ז), עמ' 87–104